

Forfatteren er redaktør på Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

Kom'pejser

– et fremmedords forvridning

Blandt de utallige mundrette udtryk, Torsten Balle har optegnet i sin hjemegn, Torsted sogn i Thy, optræder følgende – som vi nu støder på under redaktionen af bogstav K i Jysk Ordbog: *han gy'r så manə kom'pæj'sər* (= han gør så mange kompejser!, med hovedtryk på 2. stavelse), dvs. *han forsøger at slippe uden om sagen, ved ophævelser, undskyldninger, udenomssnak*.

Syv andre kilder bekræfter, at ordet *kom'pejser* har været brugt i thybo-dialekten (se kort 1). Men brugen i det givne citat ligger nok i yderkanten af ordets betydning – hvad Torsten Balle da også antyder med sin indledende betydningsangivelse: *kom'pæj'sər = dikkedarer, krumspring, omstændigheder, udflugter*. Det samme gælder brugen af ordet i Thyboen.1945.6: *de ordner vi saaen hiel stelfærdig aa fredle. Vi lawer ingen stue Kompejser* (= vi laver ikke noget stort nummer ud af det). En mere konkret anvendelse af ordet har vi fra en meddeler i Haring sogn noget sydligere i Thy: *Hvis unge Mennesker prøver at staa paa Hovedet, springe Buk eller over Snor, kan det kaldes at lave Kompejser*. Og så er vi tæt på de kortfattede oversættelser af ordet, de fleste Thy-kilder giver: *kunster, narrestreger, gale streger*.

Som det ses af kort 1, har vi også ordet meddelt fra naboege – men mere sparsomt (som i det vestlige Vendsyssel) eller ganske sporadisk (som i Himmerland og Midtvestjylland), undertiden med en let ændret udtale: *kom'pæsser* (2 kilder i Vendsyssel), *kom'perser* (1 kilde i Himmerland). Vi er som redaktører af Jysk Ordbog over-

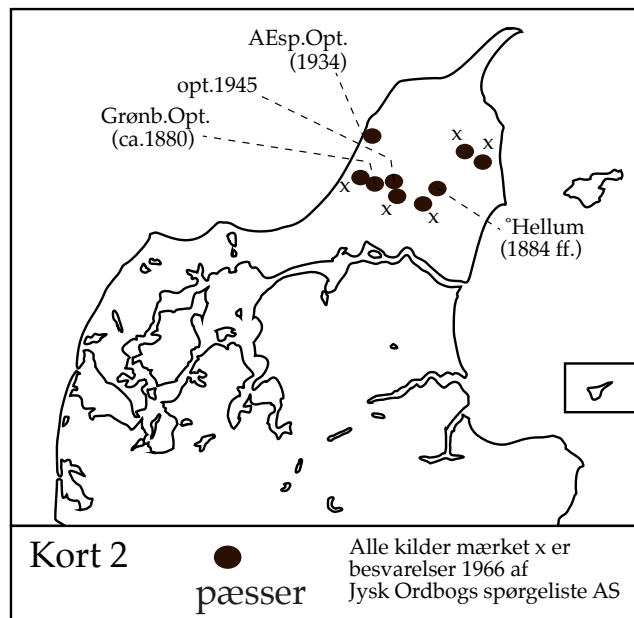
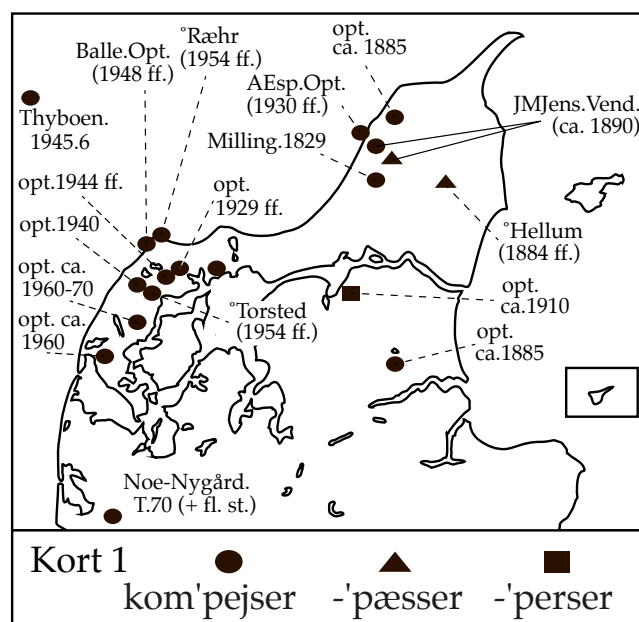
ordentlig velkendte med sådanne ”mutationer” i yderkanten af et ords anvendelsesområde, og i kilden fra Midtvestjylland også med betydningsskred i retning af: *udskejelser, skrøner*.

Det er fristende at sætte ordet *kom'pejser* i forbindelse med et andet ord, meddelt i ni kilder fra Midtvevdsyssel: *pæsser* (jf. kort 2). If. NikChrist.Opt. (ca. 1855) betyder også dette ord *narrestreger*, og i Grøn.Opt. (ca. 1850-60) oversættes det med *kåde handlinger af børn, heste og lign.* De fleste af kilderne er dog enige om, at ordets centrale betydning snarere er: *naragtige fagter, gebærder* – som når det i °Hellum (1884 ff.) hedder, at *haj hå: så måne sæ pæsær åpå sæ, te å wæ: så gamel i dræn* (= han har så mange sære pæsser på sig, til at være så gammel en dreng) ... *om en, som har snurrige fagter, om en spøgefugl*. Hos børn og unge mennesker kunne snurrig og kåd opførsel accepteres, men voksne mennesker burde opføre sig mere værdigt. En enkelt kilde viser i øvrigt, at dette ord ligesom Torsten Balles *kom'pejser* kan betegne udenomssnak og udflugter: *haj hår så måne pæsser, ien de passer ham å jør de haj ska* (= han har så mange pæsser, inden det passer ham at gøre, hvad han skal).

I betragtning af at to gode Vendsyssel-kilder angiver udtalen *kom'-pæsser* (den ene vsa. det ellers dominerende *kom'pejser*), synes det rimeligt at tolke *pæsser* som en afkortning af det længere ord, med sløjfning af den tryksvage forstavelse. Reduktionen forekommer allerede i det ældste kildelag, men bliver helt dominerende i yngre kilder. Men hvis *kom'pejser* og *pæsser* virkelig er ét og samme ord, hvad er da dets oprindelse, etymologi?

Brugt i flertal med betydningen *gebærder* el.lign. genfindes ordet ikke i andre danske dialekter eller i dansk rigssprog. Men NoOrdb. (bd. 6, sp. 835) kender fra Orkdals-dialekten (på Trondhem-egnen) udtrykket, at *det var underlege kompaser på han* (= der var underlige kompasser på ham), dvs. *unyttige vendingar og fakter* – og ordet kan også betyde *skøyarstrek[ar]* (= narrestreger). NoOrdb. har fortolket ordet som en særbetydning af det velkendte *kom'pas* (sådan ét man sejler efter).

Også på dansk grund finder man sporadisk ordet *kom'pas* brugt om noget naragtigt, men da i ental og møttet på den latterlige person.

Moth. (ca. 1700) har således i artiklen *Kompas: Det er et galt kompass, siges om et Ustadigt menneske*. ØMO.X.237 har som betydning 2 af *kom'pas: spøg. om person ... om overgiven, lystig, munter ... sær person*; der anføres kun en enkelt, sydfynsk kilde, bl.a. med flg. eksempel på brugen: *han er jo et løjerligt kompas*. Og faktisk anfører en enkelt Vendsyssel-kilde (NikChrist.Opt., 1855-59) efter den gængse flertalsbrug af *kom'pejser* tillige: *kompejs = en morsom fyr*.

Kom'pas er jo et fremmedord, og sidsteledstrykket peger mod de romanske sprog. Det har da også rødder tilbage (via oldfransk) til latin *compassus* (= rundgang). Dette ord blev tidligt (på italiensk grund) navn for det redskab, vi siden (fra tysk) har lært at kalde en *passer*, og hvormed man tegner cirkler. Først langt senere blev det (på italiensk og fransk grund) også navn på det navigeringsredskab, som vi stadig kalder et *kompass*.¹⁾ Men hvordan kan naragtige gebærder, narrestreger og lign. tænkes sat i forbindelse med disse redskaber?

Sandsynligvis rammer NoOrdb. rigtigt, når de (i artiklen *kompass*, betydning 3a) forklarer de *underlege kompasser* med (formuleret i sing., skønt citatet jo har plur.): *rørsle (som går i ring)*, dvs. en cirkelformet bevægelse. Kan du se for dig personen, der laver narrestreger, eller forsøger at vride sig ud af situationen: med impulsive og ustadige gebærder – så fuldstændig forskelligt fra de målrettede bevægelser, der prægede datidens arbejdsfunktioner. For brugen i ental (= ustyrlig person) har Moth. som tankevækkende forklaring flg. billedlige udtryk: *Kompasset blev forrykt for ham; Hand er forrykt i sit kompass*.²⁾

Med sin fremmedsproglige klang er ordet som skabt til at naragtiggøre en lidt for ekstravagant optræden – og dermed kalde på det skæve grin! Ligesom så mange andre romanske fremmedord (eller ord med samme trykfordeling), som de gamle jyder smagte på og tog til sig: *dikke'darer*, *fissema'tenter* (= sære fagter); *agge'dant*, *fakke'løjter* (= løjerlig person); *fiddi'vave*, *fille'gimp(e)* (= sær dims).³⁾

Nu har nordjysk *kom'pejser* og *pæsser* jo en anden vokalisme (-æj-, -æ-) end i formen fra NoOrdb. (-a-). Den generelle udtale af *kompass*

i alle vore nabosprog taler for, at *-a(·)-* er den oprindelige form, og at ordet også burde have heddet *kom'passer* el. *-'paser* i nordjysk. Overgangen *> -æj-* må altså være lokal, og den kunne skyldes tilslutning til en række drillende eller hånende personbetegnelser med *-æj-*, såsom *sta'bejs(er)*, (fra ældre rigssprog:) *fi'lejs*; (specielt nordjysk:) *ra'fejs*, *skær'dejs*. Således udtryksmæssigt fjernet fra sin etymologiske basis (og næsten fast anvendt i flertal) har vejen stået åben for et vendsysselsk tab af det trykssvage 1.led og vokalforkortelse i 2.leddet: *> pæsser*, førende til udtryksmæssigt sammenfald med børneordet *pæsser* = ”fusser”, ”pusselanker”.

Til slut: hvis det virkelig er låneordet *kompas*, nordjyderne har udsporet i betydningen *narrestreger* mv., hvorfor er det så netop hér (og i Trondhjem-egnen), at vi finder denne udsporing? Ord og betydninger følger jo normalt handels- el. andre samfærdselsveje, men hvilken fører specielt fra sydlige himmelstrøg til nordjysk og trøndersk? Næppe nogen speciel. Snarere står vi over for et fænomen, vi støder på igen og igen: at ord og betydninger har bredt sig ret vidt omkring, men de fleste steder kun har slået rod for en tid, for senere at blive udkonkurreret af andre, nyere udtryksmåder. Kun på enkelte lokaliteter har ordet eller betydningen så alligevel overlevet, uvidt af hvilke grunde – måske fordi fremtrædende lokalfolk har holdt fast i det; måske også bare fordi senere erstatningsmuligheder fæg forbi uden at slå rod netop hér.

Den gamle dialekt, som vi har den bevaret på skrift og lydbånd, er altid et vindue ind til, hvordan verden så ud for datidens mennesker. Men ofte er kilderne desværre så få og kortfattede, at det bare bliver til et smugkik.

Noter

- ¹⁾ Disse oplysninger er hentet i NSOxford., ODS. og Sal. – Kildeforkortelserne hér og i artiklens tekst er de i www.jyskordbog.dk anvendte.
- ²⁾ www.mothsordbog.dk
- ³⁾ Alle disse ord er forklaret etymologisk i www.jyskordbog.dk – vedr. *agge'dant*, se artiklen *adju'dant*.